

Oosten op uitsterven staat. Gärtner en Ergi constateren dat jonge moslims in de Duitse samenleving in hun psychologische ontwikkeling een moment tegenkomen waarin ze hun culturele en religieuze verschil met de sociale omgeving ontdekken en daarin eigen keuzes maken, maar dat weet iedereen die zich met identiteitsontwikkeling bezig houdt en zijn twee (2) uitgewerkte interviews wel genoeg om degelijke conclusies te trekken?

In het volgende deel, dat gaat over multi-denominatieve perspectieven, verdwijnt het thema 'natie' langzamerhand naar de achtergrond. Het onderscheiden van verschillende vleugels in de anglicaanse kerk door Village heeft slechts indirect met het Britse nationale zelfbeeld te maken; hetzelfde geldt voor de bijdrage van De Groot die schrijft over de relatie van de Nederlandse katholieken met hun kerk (een bijdrage die al eerder in het Nederlands gepubliceerd was). De psychologische studie naar bezoekers van één (1) kathedraal ergens in Engeland door Francis kan net zo min interesseren als een onderzoek naar het stressniveau bij Engelse plattelandsclerus door Brewster. Ook bij de bijdragen in het derde deel over de seculier-moderne perspectieven is de relatie met de natie afwezig of gezocht. Zo zijn er twee bijdragen over secularisatie in Oost-Duitsland (Sammet en Bonchino-Demmler e.a.), een onderwerp dat al uitvoerig zowel in het Duits als het Engels beschreven is. Ook de bijdrage van Schweitzer over belijdenis in zeven Europese landen heeft een binnenkerkelijk (en protestants) karakter terwijl de bijdrage van Cipriani door het ontbreken van een duidelijke vraag onbegrijpelijk is.

Het is jammer dat de bundel door de empirisch-theologische opzet zich beweegt op minieme onderwerpen die volgens de strikte regels van het wetenschappelijk spel uitgewerkt worden. Door het ontbreken van enige theoretische verbeeldingskracht en durf wordt het hele spannende van het thema plat geslagen.

Misschien is het toch beter een volgende keer empirie en theologie wat meer uit elkaar te halen en niet zo krampachtig op elkaar te betrekken.

Erik Sengers
(Amsterdam)

Erik Sengers & Thijl Sunier (eds) (2010), *Religious Newcomers and the Nation State. Political Culture and Organized Religion in France and the Netherlands*, Delft: Eburon, pp. 168, ISBN 9789059723986, € 19,95.

Sinds de Tweede Wereldoorlog hebben zich grote aantallen migranten in Europa gevestigd met een traditioneel islamitische achtergrond. Lange tijd werd die achtergrond niet als problematisch beschouwd en in het publieke en politieke debat nauwelijks bediscussieerd. Vooral de Iraanse revolutie (1979), de Rushdie affaire (1989) en meer recent de terroristische aanslagen van '9/11' (2001) en de bomaanslagen in Madrid (2004) en Londen (2005) maar ook de groei en toenemende publieke zichtbaarheid van de islam hebben hierin verandering gebracht en geresulteerd in de opkomst van een heftig debat over het

karakter en de positie van de islam in Europa. Dit debat heeft zich de laatste jaren verbreed tot een debat over traditionele vormen van religie in het algemeen, inclusief traditioneel christelijke en joodse groeperingen.

Het centrale thema van de bundel *Religious Newcomers and the Nation State* sluit naadloos op deze ontwikkeling aan. Deze studie beperkt zich niet tot de islam maar gaat over de omgang van de staat met 'religieuze nieuwkomers' als zodanig. De term 'religieuze nieuwkomers' dekt overigens de lading niet helemaal; diverse bijdragen gaan namelijk over de bejegening door de staat van religieuze minoriteiten. In de bundel wordt de situatie in Nederland en Frankrijk met elkaar vergeleken, twee landen die een zeer verschillende traditie kennen op het punt van 'kerk en staat'. Het Franse model wordt vaak getypeerd met de term *laïcité* wat staat voor een strikte scheiding tussen kerk en staat of, in de klassieke interpretatie, van een strikte scheiding tussen private religie en publieke neutraliteit. Het Nederlandse model wordt gekenmerkt door georganiseerde diversiteit of 'principled pluralism'. In de bundel staat de hypothese centraal dat de uiteenlopende omgang met religieuze minoriteiten in verschillende Europese landen het beste verklaard kan worden door de verschillende 'political cultures' of preciezer 'civil cultures' in die landen. Hoewel in de subtitel gesproken wordt over 'political culture' is het centrale concept in de bundel 'civil culture'. Dit concept is breder en verwijst niet alleen naar een typische stijl van politiek bedrijven maar ook naar 'national narratives'.

De bundel valt in twee delen uiteen. Het eerste deel bestaat uit drie bijdragen over religie, 'civil culture' en de natiestaat vanuit een historisch-politicologisch perspectief. Wayne te Brake neemt de lezer mee naar de vroeg-moderne tijd en laat zien op welke manier in die periode in Europa vreedzame religieuze verhoudingen ontstonden in een context van polarisatie, geweld en oorlogen. Bérengère Massignon gaat dieper in op het concept van *laïcité*. Ze waarschuwt ervoor dit concept te veel verklarende kracht toe te kennen en demonstreert dat de betekenis van dit concept sterk afhangt van de lokale situatie waarin het wordt toegepast. Peter van Rooden benadrukt in zijn essay de discontinuïteit in de wijze waarop politieke autoriteiten in Nederland in uiteenlopende perioden met religieuze diversiteit zijn omgegaan.

Het tweede deel omvat een viertal case studies over religieuze minderheden in Frankrijk en Nederland. Erik Sengers opent de rij met een analyse van de wijze waarop het katholicisme gaandeweg in de Nederlandse natiestaat is geïntegreerd. Hoewel hij aandacht heeft voor aanpassingen van de natiestaat, schrijft hij deze integratie toch vooral toe aan interne veranderingen binnen het Nederlandse katholicisme. Jean-Paul Willaime gaat in op de implicaties van twee contrasterende ontwikkelingen in Frankrijk: de afbrokkeling van het katholicisme aan de ene kant, en de groei en toenemende zichtbaarheid van het protestantisme aan de andere kant, door de instroom van immigranten. Thijl Sunier analyseert de bejegening in Nederland van de islam. Zijn stelling is dat de 'civil culture' in een bepaalde periode de resultante is van het bestaande wettelijke kader, de concrete politieke besluitvorming en de fingerende nationale mythen. Marcel Maussen belicht in

zijn essay de delicate balans in Frankrijk tussen fundamentele republikeinse principes en de groeiende behoefte van moslims om zich als minderheid te manifesteren. De bundel wordt afgesloten met een bijdrage van James Kennedy waarin hij Frankrijk en Nederland vergelijkt. Hij sluit niet uit dat de Franse en Nederlandse tradities van omgang met religieuze diversiteit naar elkaar toegroeien. Een indicatie daarvoor zijn niet alleen stemmen in het Nederlandse publieke debat die pleiten voor een striktere scheiding tussen kerk en staat maar ook in de Franse politiek voor meer ruimte voor 'positieve' manifestaties van religie in de publieke sfeer.

Uiteraard laat deze bundel van beperkte omvang veel thema's onbesproken. Zo wordt er niet ingegaan op de ontvangst in Frankrijk en Nederland van religieuze nieuwkomers afkomstig uit christelijke landen. Het zou buitengewoon interessant zijn om de receptie van niet-westerse moslims en niet-westerse christenen in deze twee landen met elkaar te vergelijken. Onbevredigend is dat de bundel niet meer duidelijkheid verschaft over de verklarende kracht van het centrale concept van 'civil culture'. De auteurs spreken elkaar op dit punt openlijk tegen, maar in de bundel wordt nagelaten dit punt verder uit te diepen. Dit neemt niet weg dat de bundel over een belangwekkend en intrigerend onderwerp gaat en zeer de moeite van het lezen waard is.

Sipco Vellenga

(Als godsdienstsocioloog verbonden aan de opleiding Religiestudies van de Universiteit van Amsterdam)

Derksen, Guido, Martin van Mousch & Jop Mijwaard (2010), *Geïllustreerde Atlas van het Hiernamaals*, Amsterdam: Nieuw Amsterdam Uitgevers, pp. 224, ISBN 9789046809020, € 27,50.

De veelbelovende titel van dit boek is in meerdere opzichten dubbelzinnig en intrigerend. Een atlas is gewoonlijk een boek met kaarten van geografische eenheden, b.v. landen of zeeën, fysieke en concrete plaatsen, die we kunnen bezoeken. Niemand heeft het hiernamaals bezocht. Kaarten waren tot nog niet gemaakt van hemel of hel, wel beschrijvingen. Dit boek voert toch nogal wat hemel- en heltoeristen op, die zich ooggetuigen noemen. Bekende zoals de Zweed Swedenborg naast de Ierse monnik Brandaan en de minder bekende zoals de, eveneens Ierse, ridder Pontanus.

Het is een geïllustreerde atlas, d.w.z. naast de kaarten vinden we vele illustraties in mooie kleuren bekend en minder bekend, ontleend aan eeuwen (kunst)geschiedenis. De uitgever prijst op de kaft het boek aan als "kijk en leesboek over het hiernamaals zoals nog nooit eerder verschenen". Dat kan waar zijn; het idee van een atlas in dit schemergebied is nog nooit vertoond, maar daarom juist valt mij het boek tegen. De kaarten zijn vol details, kleurig en fleurig maar helpen niet om de verschillende verbeeldingen te visualiseren en